

LBRIS

We know
books

HERACLIT ȘI PARMENIDE

Unul și multiplul

Sandro Palazzo

LITERA

București

Introducere	7
Zorii filosofiei: <i>doxa</i> și <i>logos</i>	7
<i>Presocraticii: mărturii și fragmente</i>	10
<i>Întrebările filosofului</i>	14
<i>Arché</i>	15
Cuprinderea întregului: <i>physis</i> și <i>kosmos</i>	17
Primele încercări de a gândi <i>arché</i>-ul	23
Thales	23
Anaximandru	25
Anaximene	30
Heraclit	35
Viața și personalitatea	35
Legătura invizibilă: fragmentele lui Heraclit	39
Păduchii lui Homer: de la lumea reprezentată de <i>doxa</i> la înțelegerea realității	44
Cea mai puternică dintre legături: <i>logos</i> -ul	52
Sufletul și profunzimea <i>logos</i> -ului său	60
„Se separă și din nou se adună“: unul și mai mulți	65
„Nu ne putem cufunda de două ori în același râu“: devenirea perenă	71
Doctrina focului	83
Copilul care se joacă	90

	93
Viata și importanța în istoria gândirii	93
<i>Poemul</i>	96
„Cărările Noptii și Zilei“: <i>Prologul Poemului</i>	98
Inima Adevărului: ființa	104
Identitatea dintre ființă și gândire	111
„Muritorii cu două capete“	113
„Semnele“ ființei	118
A „treia“ cale: adevărul apariției	127
Rămas-bun	133
<i>Opere principale</i>	137
<i>Cronologie</i>	139
<i>Indice de nume și de concepte</i>	143

Primele încercări de a gândi *arché*-ul

Thales

Am spus până acum ce caracteristici posedă *arché* la primii gânditori greci; am spus că trebuie să fie materie, lege, origine a cosmosului. Nu toate aceste caracteristici vor fi imediat explicite în filosofia de la începuturi, în reflecția acelor care, înainte de Heraclit și de Parmenide, au încercat să-i dea un chip *arché*-ului. Dar tocmai cu acești primi filosofi trăsăturile despre care am vorbit până acum în general încep să fie determinate mai îndeaproape pentru a se ajunge apoi la deplina conștientizare, odată cu Heraclit și Parmenide. Așadar, ce este de fapt *arché*? Din ce materie sunt alcătuite toate lucrurile? De unde vin ele? Ce lege le guvernează nașterea și moartea? La urma urmelor, în ce constă începutul?

După toate cele spuse nu ne va surprinde dacă primul filosof care a dat chip *arché*-ului a căutat originea și materia tuturor lucrurilor într-unul dintre elemente, în ceva simplu (elementul,

stoichéion, este, de fapt, o substanță care nu se poate compune din alte substanțe) și care poate fi deci gândit ca lucrul din care provin toate și în care, murind, ajung toate, acel lucru care alcătuiește totul.

Ne găsim în primii ani ai secolului al VI-lea î.Hr. în Milet, o colonie grecească plină de viață a Ioniei (Asia Mică), aflată în actuala Turcie: oraș de negustori și de navigatori. Thales, om politic, matematician, astronom și fizician, pare să nu fi scris nimic filosofic, și totuși tradiția îl consideră primul filosof. Din ce motiv ne spune Aristotel:

Trebuie să existe o oarecare substanță [...] care le generează pe celelalte [...]: Thales, fondatorul acestei forme de filosofie [să spunem: filosofia *tout court*], spune că este apa.*

Și iată-l pe cititorul secolului XXI zâmbind, puțin deziluzionat, poate considerând că, dacă aceasta e filosofia, atunci chiar e vorba despre o joacă de copii. Desigur, răspuns neșlefuit, cel al lui Thales, și prea puțin original chiar și în ochii unui grec. Oare nu spusese Homer că oceanul este originea tuturor lucrurilor? Atunci de ce Aristotel, unul dintre cei mai mari filosofi ai istoriei gândirii, ne spune că Thales a fondat filosofia? Să facem imediat o remarcă punctuală: când Thales vorbește despre apă, nu înțelege o materie inertă, alcătuită din doi atomi de hidrogen și unul de oxigen, așa cum o înțelegem noi, ci un element viu, atât de viu încât o definește ca divină. După această clarificare, stima cititorului cu privire la Thales ar putea să scadă și mai mult: nu numai că primul filosof s-a exprimat cu oarecare lipsă de șlefuire cu privire la principiu, dar a făcut-o și în termeni mitici.

* Aristotel, *Metafizica*, A 3, 983 b

LEBRIS

We know
books.

În schimb, iată cum s-a îndepărtat Thales de mit: de fapt, el nu se limitează să afirme că apa, substanță divină, se află la originea tuturor lucrurilor, ci, dacă dăm crezare mărturiilor despre gândirea sa, încearcă să își bazeze afirmația pe raționalitate: din apă își iau hrana ființele vii, apa își schimbă starea și devine solidă ori gazoasă, adică se transformă, iar ceea ce moare se usucă... Acum, nu atât conținutul acestor observații ne interesează, ci, ca să spunem așa, forma lor, respectiv felul în care Thales a încercat să răspundă la întrebarea despre *arché*. De fapt, Thales nu se limitează să observe fenomenele sau să le interpreteze în funcție de mit, ci încearcă să folosească rațiunea. Chiar dacă în mod cert simplu, el vrea să înțeleagă ce au toate fenomenele în comun, adică identitatea lucrurilor diferite.

Lectura unui filosof necesită lentoare; așa că să încercăm să revenim la mărturia lui Aristotel. Aristotel nu spune că Thales este primul filosof fiindcă a spus că *arché* e apa, ci fiindcă s-a întrebat care ar fi substanța care generează celelalte lucruri. Originalitatea lui Thales nu constă în răspunsul pe care l-a dat, ci în felul în care a pus problema: cum poate ajunge omul la adevărul privitor la totalitatea lucrurilor, un adevăr care nu este adevărat fiindcă îl povestește un mit, ci pentru că se impune prin el însuși gândului?

Dar astfel pusă problema, adică filosofic, vedem că se complică, iar încercările de răspuns devin tot mai rafinate.

Anaximandru

Anaximandru, care a trăit de la sfârșitul secolului al VII-lea până la jumătatea secolului al VI-lea î.Hr., a fost probabil discipolul lui Thales și aproape sigur primul care a folosit termenul *arché*. Anaximandru propune ca *arché* apeiiron-ul, termen pe care îl

putem traduce cu „nelimitat“, „infini“, „nedeterminat“: *apeiron* este de fapt ceva lipsit de limită, de *peras*. De ce este însă nelimitat *arché*-ul? A vorbi despre *apeiron*, de ceea ce este lipsit de *peras*, înseamnă a da o definiție în negativ a principiului și a ne îndepărta cu gândul, mai mult decât a făcut-o Thales, de ceea ce pune experiența sensibilă sub ochii noștri și pe care, de aceea, îl considerăm în grabă „concret“. Această îndepărtare se produce în gând, în *logos*, și țintește adevărul, fundamentul a tot deoarece iese la lumină în *logos*-ul însuși; fundament care, ca atare, este necesar și nu poate fi luat în discuție sau clătinat nici de oameni, nici de zei. Însă tocmai de aceea adevărul, ținut legat de *logos*, dezvăluie ce e autentic concret și fără de care și ceea ce apare simțurilor ar fi ireal și inexplicabil. Cu alte cuvinte: a pune ca principiu ceva nelimitat, care rămâne ascuns experienței, nu este rezultatul unei alegeri arbitrare a unui individ numit Anaximandru, care, cine știe de ce, a înlocuit apa cu un ceva nedeterminat. Mai curând e chiar problema principiului, în măsura în care trebuie gândit, să ceară această trecere, mai ales ca trecere necesară și deci, în sens mai profund, concretă.

Să facem o mică digresiune utilă pentru clarificarea sensului parcursului nostru: istoria filosofiei nu e o pinacotecă în care găsim portrete ale acestor indivizi bizari pe care îi numim filosofi, ci o constelație de *probleme*, anume de probleme privitoare la totalitatea realului, în care *logos*-ul, vorbind când prin glasul unui filosof, când prin al altuia, s-a construit pe sine, punând întrebări și supunând răspunsurile testului adevărului.

Acum, apa, chiar dacă pentru Thales nu este o materie neînsuflețită, ci un principiu divin, rămâne nu mai puțin ceva determinat, este „acel lucru“, nu e foc, nici aer, nici pământ, are proprietăți care o fac apă și o deosebesc de tot restul. Dar cum poate ceva diferit de aer, de pământ etc. să fie începutul, adică

LBRIS

We know
books

ceea ce elemente diferite – aerul, pământul etc. – au în comun? Să clarificăm: apa ca apă va avea proprietăți specifice – A, B, C – care o fac să fie apă; pământul va avea cel puțin o proprietate, să zicem D, care îl deosebește de apă. Dar D nu e cuprinsă în apă, altminteri apa nu s-ar deosebi de pământ; și totuși, dacă apa ar fi principiul, ar trebui să fie ceea ce e identic în toate lucrurile și în toate proprietățile tuturor lucrurilor, respectiv și în D. Concluzia inevitabilă este că principiul, identic în toate diferențele, nu va putea avea nici o calitate determinată.

Iată deci în ce sens principiul este *apeiron*: *apeiron*-ul este în primul rând nelimitat în spațiu; dacă ar fi limitat nu ar putea fi identicul care cuprinde întregul și ar avea ceva în afara sa, însă întregul nu poate avea nimic în afara sa, altminteri nu ar fi întreg. Și, în al doilea rând, *apeiron*-ul este nelimitat în timp, etern: principiul, de fapt, nu ar putea să se creeze din ceva din moment ce, dacă e identicul care cuprinde întregul, s-ar putea crea doar din nimic (în afara întregului poate exista doar nimicul), dar din nimic nu se naște nimic și deci tot de aceea nu poate muri. Însă *apeiron*-ul este și nedeterminatul calitativ, acel lucru care nu e determinabil ca apă, pământ etc., altfel am cădea din nou în dificultatea lui Thales pe care am evidențiat-o mai sus. Tocmai datorită acestor caracteristici ale sale, *apeiron*-ul este pentru Anaximandru „divinul“, acolo unde însă trebuie să ne amintim că, la presocratici, divinul nu e Dumnezeu spiritual și creator din tradiția creștină.

Ajunși aici, apare totuși o nouă problemă: dacă *arché*-ul e nedeterminat, cum poate genera fiecare lucru în parte care compune *physis*-ul? Cum pot lucrurile diferite să provină din identic, cele multe dintr-unul singur? Se profilează vechea și misterioasa întrebare pe care și-a pus-o poate fiecare măcar o dată înainte ca viața de adult să-i fi amortit mirarea: de ce universul? De unde

UBRIS | We know books

vine multicolora, infinita multitudine a tot ce vedem, care se arată aparent fără vreun de ce și tot fără vreun de ce se îndepărtează?

Misterios este și răspunsul lui Anaximandru. O ruptură, o sfâșiere rănește și încetinește cuprinderea *arché*-ului... Un fragment al lui Simplicius, filosof din secolul al VI-lea d.Hr., încorporează un citat atribuit direct lui Anaximandru, care reprezintă prima mărturie directă care ne-a parvenit de la un filosof:

de fapt, de unde se trag ființele, de acolo au și distrugere, în funcție de necesitate: deoarece ele își plătesc una alteia pedeapsa și ispășirea nedreptății după ordinea timpului.*

Fără vreo pretenție de interpretare exhaustivă, să încercăm să dezvăluim unele dintre misterele obscurului fragment. Înainte de toate să încercăm o parafrază: de la *apeiron* provin toate lucrurile ce sunt și, murind, se întorc în *apeiron*. Acest proces, nașterea și pieirea, este necesar, n-ar putea fi altfel. Toate lucrurile existente, de fapt, născându-se au comis o nedreptate pe care o perpetuează și o plătesc luptând unul împotriva celuilalt; și toate, distrugându-se, o ispășesc. Însă acest proces nu este întâmplător, ci se produce potrivit unei ordini dictate de timp.

Să încercăm să aprofundăm: mai întâi, cum să înțelegem pedeapsa pe care o plătesc unul altuia? Potrivit unor mărturii, Anaximandru considera că din *apeiron* se generau mai ales contrariile, cald și frig, uscat și umed, din care ulterior se formau toate celelalte lucruri existente. Însăși experiența pare să demonstreze o competiție perenă între contrarii: noaptea urmează zilei, și când e noapte nu e zi; pe urmă din nou ziua, răsărind, își dispuță primatul cu noaptea și o risipește; în timp ce vara moare în

* Simplicius, *Comentariu la Fizica lui Aristotel*, 24, 13; 12 DK, B 1

LBRIS

We know
books

toamnă, iată își face loc și iarna etc. Când unul dintre contrarii se naște și apare, altul moare și dispare din ochii noștri. Această mișcare perenă de copleșire nu este altceva decât devenirea, trecerea de la a fi ceva la a nu fi ceva, și invers; însă o devenire ordonată este necesară: mereu noaptea urmează zilei, iarna care vine după toamnă urmează verii. Avem așadar de-a face cu un *kosmos*, ritmat și ghidat de timpul care, asemenea unui judecător, dă fiecăruia dintre contrarii măsura și durata nașterii și morții sale.

Totuși, afirmă Anaximandru, această devenire este și o nedreptate, nedreptatea că fiecare contrar acționează asupra celuilalt, distrugându-l. Dar, încă mai radical, nedreptatea constă în faptul că a apărut tot din contrarii, în vina de a se fi născut din multiplul care a distrus pânțelele compact și unitar al *apeiron*-ului. Iar această vină e plătită și totodată ispășită de fiecare contrariu în parte, și de toate cele ce sunt, fiind permanent copleșit în luptă; și în cele din urmă este ispășită de toate contrariile și de toate lucrurile care există când, încheindu-se timpul dat universului în totalitatea sa, acesta se distruge și revine în pânțelele *apeiron*-ului. În doar câteva rânduri, Anaximandru construiește o viziune grandioasă, ciclică a cosmosului și a timpului: din veșnicia *apeiron*-ului se separă contrariile care se înfiripă și luptă unul împotriva celuilalt în timp; până când, din nou, toate contrariile și universul însuși se distruge și dispar în îmbrățișarea eternității. Dar fiindcă veșnicia (*apeiron*) nu are nici început, nici sfârșit, acest ciclu, oricât de lung ar putea fi, se va repeta în eternitate. Să notăm în treacăt că viziunea ciclică a timpului este o modalitate de gândire specifică grecilor, foarte îndepărtată de ideea noastră de istorie și de progres ca dezvoltare liniară.

Însă acum ne interesează un alt element: *apeiron*-ul, dacă este începutul *physis*-ului, dacă e identicul din care provin toate lucrurile, nu va putea abandona definitiv lucrurile care se nasc din el;

LIBRIS | We know books

și, de fapt, cu sigiliul necesității și al timpului, le guvernează și le ordonează, și le primește din nou după ce, murind, își ispășesc nedreptatea de a se fi născut. Dar nedreptatea rămâne o nedreptate, așa cum sfâșierea, deși recompusă, rămâne o sfâșiere. În acest caz este vorba despre o nedreptate și o sfâșiere care marchează pentru totdeauna și iremediabil nașterea tuturor celor ce sunt. Nedreptatea, de fapt, face parte în fragmentul lui Anaximandru din rânduiala cosmosului, ba chiar este originea acestuia și nu poate fi înțeleasă ca un act moral, ca o alegere liberă cu care ceva sau cineva hotărăște să încalce unitatea *apeiron*-ului care nu se poate sustrage necesității. Așadar, Anaximandru nu sfidează oare *logos*-ul când explică una dintre cele mai vechi și mai angoasante întrebări ale omului? Oare nu transpune în descrierea cosmosului interogația despre misterul nașterii, despre lupta în care constă însăși viața, despre angoasa în fața morții care ne așteaptă mereu și oricum? Și Anaximandru schițează și ipoteza că această alternanță este o vină, o fractură: devenirea, nașterea ca nedreptate și moartea ca ispășire. Însă în fundal ne revine în minte jocul nevinovat al lui Heraclit cu copiii, despre care încă știm prea puțin. Alături de una dintre marile întrebări ale gândirii occidentale și poate ale vieții umane, par să se profileze și două posibile răspunsuri alternative.

Anaximene

Însă înainte de a intra în templul lui Artemis, vedem cum filosofia lui Anaximandru pune *logos*-ului mai multe probleme decât rezolvă, pur și simplu fiindcă discursul său, sau măcar ceea ce ni s-a păstrat din el, nu trece testul adevărului: cum putem justifica rațional și nu numai prin credință sau urmărind o simplă

LBRIS

We know
books

sugestie, faptul că nedeterminatul generează finitul? Cum poate ceea ce e lipsit de limită să-și impună o limită și să devină un lucru sau altul și toate cele ce sunt? Cum din unul poate deriva multiplul, din identic diferitul? La răspunsul lui Anaximandru lipsește articularea necesității, acea necesitate pe care o cere *logos*-ul, ca să adune și să țină laolaltă adevărul în așa fel încât nici oamenii, nici zeii să nu-l poată zgudui.

Este așadar oportun să spunem câteva cuvinte despre Anaximene (născut în primele decenii ale secolului al VI-lea î.Hr. și mort spre sfârșitul aceluiași secol), discipol al lui Anaximandru, care reia și relansează problema maestrului. Anaximene încearcă să rezolve aporiile lui Anaximandru fără să piardă din vedere progresele *logos*-ului făcute de acesta din urmă față de Thales, și anume *definind* principiul, despre care Anaximandru vorbea numai în sens negativ (*a-peiron*, fără *peras*, non-limitatul), și explicând rațional cum din unitatea identicului pot deriva diferențe multiple.

Să admitem - putem astfel imagina raționamentul lui Anaximene - că principiul trebuie să fie nelimitat și etern; totuși, cum poate fi el în același timp nedeterminat? Am văzut deja: nu se poate explica felul cum, din ce e determinat, respectiv lipsit de calități specifice, pot deriva diferitele calități ale „lucrurilor“ care ocupă *physis*-ul. Pe de altă parte, nici nu putem spune ca Thales că principiul, dotat cu o calitate determinată, cea de a fi apă, se transformă, nu se știe cum, în calități diferite. În opinia lui Anaximandru, la acest punct nu se poate reveni. Prin urmare trebuie căutat un principiu care să se apropie de *apeiron*-ul lui Anaximandru, dar care împreună să nu fie definibil doar negativ; și trebuie găsită o explicație a genezei tuturor lucrurilor care să nu implice transformarea unei calități în alta. Exact aceasta este trecerea făcută de *logos* odată cu Anaximene: se înlocuiește

LIBRIS | We know books

un model calitativ cu un model cantitativ. Decât să ne gândim că principiul se transformă în multiple calități ale *physis*-ului, trebuie să ne gândim că multiplele „lucruri“ din *physis* derivă dintr-o cantitate diferită de principiu și, ca să spunem așa, conțin mai mult sau mai puțin principiu. Acum, oare ce principiu determinat se poate apropia vreodată de *apeiron*-ul lui Anaximandru care este fără limite, care se întinde la infinit? Și care principiu determinat se poate adecva, mai mult decât oricare altul, unor variațiuni de cantitate, spre a deveni mai dens sau mai rar? Acestea sunt întrebările *logos*-ului; întrebări la care Anaximene încearcă să răspundă recurgând la experiență și raționând pe marginea acesteia. Astfel, răspunsul lui Anaximene este: aerul. Invizibil, aerul pare să fie nemărginit, dar pare să ocupe orice spațiu și să se piardă în infinit; însă din aer, adică din cer, cad ploaia și focul fulgerelor și spre aer se ridică aburii. Aerul este și suflul viu, respirația care dă viață. Așa că Anaximene definește *arché*-ul ca aer, ca acel element extrem de mobil, care se pierde în zare și pare să îmbrățișeze orice lucru și să pătrundă prin toate lucrurile; și crede că toate celelalte elemente derivă din aer, dar nu fiindcă acesta se transformă misterios, ci fiindcă devine apă condensându-se și, condensându-se și mai mult, devine pământ, iar rarefiindu-se, devenind mai mobil și mai rapid, iscă focul. Și la Anaximene aerul nu e pur și simplu materie inertă, așa cum o înțelegem noi, ci e viață și suflu vital. Noutatea pe care o aduce el constă în faptul că a introdus ceea ce Aristotel va numi cauză eficientă, adică principiul schimbării, cauza care explică geneza și transformarea (cantitativă) a tuturor lucrurilor, identificând-o în procesul de condensare și de rarefiere.

În încercarea lui de răspuns, Anaximene caută să împace *logos*-ul cu experiența, cu ce spun simțurile, astfel încât răspunsul la problema *arché*-ului să poată suna în aparență mai „concret“